

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2025-31-1-12>
 УДК 165.141+165.62

Анна Ільїна

Проблема трансценденталістської «адаптації» принципу граничного обґрунтування: трансцендентальна прагматика vs трансцендентальна феноменологія

Статтю присвячено дослідженню умов і меж можливості трансцендентальної реінтерпретації принципу граничного (останнього) обґрунтування, здійснюваної в рамках Апелевого філософського проекту (де зазначений принцип набуває статусу методологічного центру), у протиставленні до феноменологічної версії трансцендентальної «адаптації» ідеї *Letztbegründung*'a. Авторка оприявнює певну суперечність між засадничими параметрами трансцендентального мислення (виразно і ригористично репрезентованими у феноменологічному дискурсі) і принципом граничного обґрунтування, який, не зважаючи на радикалізм апелівської спроби його трансценденталістського перетлумачення, все ж залишається метафізично фундованим. Порівнюючи трансцендентально-прагматичний і трансцендентально-феноменологічний підходи по проблеми граничного обґрунтування, дослідниця показує, що позірні метафізичні імплікації феноменологічної версії дискурсу граничного (останнього) обґрунтування компенсуються рядом автентично трансценденталістських моментів, насамперед таких як розщеплення «інстанцій» *Letztbegründung*'a на свідомість і дане, а також несубстантивність (граничної) у метафізичному розумінні. Поряд із метафізичними засновками Апелевої тематизації граничного обґрунтування, авторка виявляє також її прагматичні імплікації: передусім примат дієвості та спрямованість на результат і відтак презумпція здійсненності, а отже, завершеності, остаточності – на противагу граничним критичності, рефлексивності та можливості трансцендентальної настанови. В ході компаративного аналізу виявлено і доведено, що, у той час як феноменологічний дискурс включає в себе ідеї ґрунту і обґрунтування, але підпорядковує їх властиво трансцендентальним чинникам, апелівський підхід підпорядковує визначальні для трансценденталізму методологічні ресурси (рефлексивність, запитування про умови можливості, автореферентність) принципу останнього обґрунтування як свого роду «принципу принципів» трансцендентальної прагматики, котрий залишається вкоріненим у метафізичній настанові.

Ключові слова: граничне обґрунтування, рефлексія, трансцендентальна прагматика, феноменологія, метафізика, умови можливості, самосуперечність, свідомість, дане.

© Анна Ільїна, 2025

Вступ

Проблема граничного (останнього) обґрунтування має непересічну значущість для новочасної європейської філософії та для всіх сучасних філософських проєктів, що в різний спосіб (у формі критики, рецепції, підважування, розвитку тощо) утримують спадковий зв'язок з модерною традицією. Однак в межах філософського дискурсу XX-XXI століть тема *Letztbegründung*'а передусім асоціюється з концепцією К.-О. Апеля, де вона набуває статусу поняттєво-методологічного стрижня його філософської системи.

Разом з тим, умови можливості граничного обґрунтування є одним з наріжних питань феноменологічного дискурсу, насамперед в його класичному, гусерлівському варіанті (точніше, інваріанті).

Спільним знаменником апелівського і гусерлівського проєктів є їхнє трансцендентальне спрямування. Отже, в післямодерній філософії проблемою граничного (останнього) обґрунтування¹ переймаються дві радикально відмінні концепції, котрі при цьому експліцитно й у програмний спосіб позиціонують себе як трансцендентальні.

Метою цієї статті є дослідження аспектів і меж відповідності принципу граничного (останнього) обґрунтування засадам трансцендентального мислення – його визначальним критеріям. При тому, що центральним об'єктом уваги цієї статті є апелівський трансцендентально-прагматичний підхід, точкою опори і методологічним тлом дослідження є трансцендентально-феноменологічний дискурс, з позиції якого провадиться дане дослідження.

Новизну становить як загалом напрям і спосіб постановки проблеми, так і, зокрема, компаративне зіставлення прагматичного і феноменологічного трансценденталізмів у зазначеному контексті.

1. Граничне обґрунтування і рефлексія: проблема (без)передумовності

Тема граничного обґрунтування, будучи програмним питанням Апелевої концепції², має величезне значення – причому не лише як посталий історико-філософський факт, а і як теоретико-методологічна про-

¹ З причин, пов'язаних з особливістю тематизації цього концепту в даній статті, ми артикулюємо обидва можливі переклади німецького терміну *Letztbegründung*. Попри загальну пріоритетність варіанту «граничне», «останнє» надає важливі конотації, пов'язані з метафізичною парадигмою першооснови і, корелятивно, телосу, а також передбачає темпоральні імплікації, суттєві у випадку феноменологічного дискурсу.

² Як слушно зазначає М. Кетнер, «ключові слова «останнє обґрунтування» (*Letztbegründung*) «дискурсивне апіорі» (*Diskursapriori*) ... іменують центральні аспекти Апелевої «трансцендентальної прагматики мови»» [Kettner 2018: 43].

блема – для трансцендентального дискурсу в цілому: від Декарта до Деррида. Втім, саме апелівська філософія пропонує винятково розгорнуту й наголошену розробку питання граничного, або останнього, обґрунтування в трансценденталістському контексті: мислитель експліцитно акцентує саме момент трансцендентального «підґрунтя» теми граничного обґрунтування в його концепції. Роль ідеї граничного обґрунтування в Апелевому трансценденталізмі можна порівняти зі статусом ідеї очевидності в Гусерлевому феноменологічному трансценденталізмі. В обох випадках маємо справу з ситуацією, коли наріжними для визначення саме трансцендентальної специфіки філософських програм постають концепти, вкрай проблематично узгоджувані з багатьма засадничими принципами трансцендентальної мисленнєвої парадигми¹.

При цьому в менш буквально-«очевидний» спосіб, ніж власне концепт очевидності, проблема граничного обґрунтування становить одну із засадничих тем Гусерлевої феноменології, спричиняючи до низки імпліцитних суперечностей в межах трансцендентально-феноменологічної настанови. З не меншою проблематичністю, як буде показано нижче, пов'язане й апелівське прагнення (а надто його наслідки) покласти принцип граничного (останнього) обґрунтування в основу проекту трансцендентальної прагматики.

Розглядаючи Апелеву тематизацію проблеми граничного (останнього) обґрунтування («*Letztbegründung*», «*fundamental grounding*», «*ultimate justification*»), ми насамперед звертатимемось до його статті «Проблема філософського останнього обґрунтування у світлі трансцендентальної прагматики мови» (*The problem of philosophical fundamental-grounding in light of a transcendental pragmatic of language*) в авторизованому англійському перекладі, виконаному К. Р. Павловичем (Pavlovic) [Apel 1975]. Відповідно, ми дозволимо собі пряме цитування англійського тексту. Також в ході дослідження ми застосовуватимемо матеріали апелівської праці «Чи може граничне обґрунтування знання бути неметафізичним?» [Apel 1993].

Ідея останнього обґрунтування у європейській філософській модерній традиції сходить до Ляйбніцевого постулату достатньої підстави (*principium rationis sufficientis*)² і є для новочасної філософії

¹ Про ідею очевидності в трансцендентально-феноменологічному та деконструкційному дискурсах див. нашу працю [Ільїна 2016].

² Звісно, відмінність між «достатнім» і «останнім» є радикальною: Ляйбніцева формула не накладає такого порядку фундаменталістських обмежень, як її апелівська своєрідна рецепція, і може бути простіше і легше узгоджена з багатьма трансцендентальними принципами, несумісність або суперечливість співіснування з якими є серйозною проблемою у застосуванні принципу останнього обґрунтування як складової трансценденталістського підходу (про що детальніше мова піде далі).

фундаментальною ідеєю, одним із визначальних об'єктів філософських пошуків. Як слушно пише вітчизняний історик філософії М. Тур, проблема обґрунтування, котра вже починаючи від Аристотеля «посідає чільне місце серед інших філософських проблем... у Новий час радикально переосмислюються і трансформуються у Декарта у прийняття очевидно даного, яким є *cogitas*, у Ляйбніца – «принцип достатньої підстави» ..., який постав загальним методологічним принципом осмислення реальності» [Тур 2004: 18].

Однак трансцендентальний поворот, на позір продовжуючи традицію останнього обґрунтування картезіансько-ляйбніцівського зразка, в той же час підважує її метафізико-догматичні імплікації, висуваючи ряд значущих «контр» тез, які врівноважують і доповнюють принцип граничного обґрунтування, певною мірою складаючи йому опозицію. Загальною проблемою останнього з погляду трансценденталізму є його метафізичний догматизм. Цю проблему Апель намагається обійти шляхом реінтерпретації зазначеного принципу в дискурсивних межах трансценденталізму. Але, на нашу думку, ці спроби, хоча і безперечно надають інакшого забарвлення принципу граничного (останнього) обґрунтування, все ж не скасовують його метафізичної вкоріненості. Зрештою, сам Апель зізнається, що в разі, коли йому довелося б робити вибір між постмодернізмом (доктриною, що відкидає принцип останнього обґрунтування) і метафізикою – він радше воліє бути метафізиком [Apel 1993: 187].

Як відомо, засадничою вимогою феноменологічної філософії як однієї з найбільш ригористичних версій трансценденталізму є безпередумовність. Вочевидь ця вимога видається такою, що суперечить настанові на обґрунтування – тим більше граничне чи останнє (вона передбачає явні догматичні імплікації). Воднораз гусерлівські тексти рясніють тезами про необхідність для феноменології пошуку граничної основи. Отже, проблема не зводиться до Апелевої спроби оснастити трансцендентальну методологію принципом останнього обґрунтування і оприявнювана в межах такої спроби суперечливість загальнопереслідує трансцендентальну філософію? Почасті відповідь на це запитання може бути ствердним: в цьому вимірі, філософія Апеля постає увиразненням внутрішньої напруги, закладеної в трансцендентальній думці. Однак ми постараємось показати, що трансценденталізм феноменологічного зразка, як, згідно з нашим баченням, найбільш автентичне продовження класичного (Кантового) трансценденталізму, розташовує прагнення до пошуків граничних начал в такому контексті – сюжетному й методологічному – що таке прагнення виявляється органічно поєднаним із чинниками безпередумовності, можливості, горизонту тощо, котрі утворюють концеп-

туальну рамку, в якій настанова на останнє обґрунтування отримує властиво трансценденталістський абрис: чого, на нашу думку, бракує його апелівській тематизації.

Хоча поняття *Letztbegründung* є візитною карткою Апеля, значущий прецедент в межах трансцендентальної традиції систематичного і програмного застосування ідеї граничного фундаменту, яка набуває форм питання ґрунту, обґрунтування, початок і т.п., ми знаходимо в Гусерлевому дискурсі. Важливо, що, як і Апель, Гусерль апелює до даного концепту у контексті розробки проєкту феноменології як першої філософії. «Гусерль розуміє феноменологію як «Першу Філософію», «науку про принципи, а саме, науку граничного прояснення, граничного обґрунтування і сенсонадання [sense-bestowing]» (Husserl, Edmund. (1984). "Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie" [Berghofer 2020: 285]). При цьому, згідно з Гусерлем, має бути розкритим фундаментальне значення феноменології серед усіх наук шляхом демонстрації, що саме феноменологія містить у собі джерела знання (точніше, систему таких джерел), з яких усі науки можуть черпати як свої найфундаментальніші поняття і твердження, так і всю свою обґрунтовальну потужність: саме у сенсі граничного обґрунтування. Власне, призначення філософії полягає у наданні іншим наукам єдності за допомогою граничного обґрунтування, і таке призначення зумовлює та визначає статус феноменології як «Першої філософії» (Husserl, Edmund. (1999). "Londoner Vorträge 1922." [Berghofer 2020: 285])¹. Щоправда, контекст і тематизація цього концепту останнього (граничного) обґрунтування – як і пов'язаних з ним інших понять, що розкривають ідею граничного фундаменту, у Гусерля, як ми побачимо трохи згодом, є зовсім інакшими, ніж у Апеля.

Зауважимо, що Ф. Берґгофер приділяє окрему увагу принципу прояснення і відрізняє його як від безпомилкового обґрунтування, так і від адекватної очевидності [Berghofer 2020: 285]. Цікаво зазначити, що при цьому важливим нюансом гусерлівського останнього обґрунтування є те, що, за слушним спостереженням Й. Гінтіки, його інстанцією є інтуїції: нагадаємо, що саме вимір інтуїцій у феноменологічній філософії є найпершим чином тісно пов'язаним із цариною очевидності. Самі по собі «інтуїції не потребують обґрунтування», натомість «вони є граничним обґрунтуванням всього» [Hintikka 2003: 68]. Оскільки «інтуїції забезпечують граничні обґрунтування усього знання», вони є «кінцевими пунктами феноменологічних редукцій» [Hintikka 2003: 68].

¹ Хоча Гусерль послуговується як терміном *Begründung*, так і поняттям *Rechtfertigung* на позначення ідеї останнього обґрунтування, зауважимо, що, наприклад, «Довідник з ділової етики» подає їх фактично як синоніми, розкриваючи значення одного з них за допомогою іншого [Aßländer 2011: 429].

Загалом, пояснення Гінтіки задає ряд проблем, радше, ніж пропонує відповіді. Дійсно, ідея обґрунтування (тим більше, останнього) передбачає певний фіналізм. На нашу думку, саме в цьому пункті і можна побачити кардинальну відмінність між апелівським і гусерлівським підходами – останній тут постає як послідовно трансцендентальний, а перший – як імпліцитно метафізичний. Як буде показано нижче, в Апеля ідея рефлексії (а гусерлівська редукція значною мірою може розглядатися як почасти синонім або версія трансцендентальної рефлексії) підпорядковується останньому обґрунтуванню, «на нього працює». Натомість феноменологія уникає редукції рефлексії і власне редукції на користь останнього підґрунтя чи обґрунтування. Радше ці два «начала» філософської думки – перманентне критичне запитування, репрезентоване трансцендентальною рефлексією, і граничні засади, репрезентовані останнім підґрунтям та-або обґрунтуванням – співіснують, доповнюючи і врівноважуючи одне одного. В той час як Апелів дискурс зрештою схиляється до остаточності, відтак підважуючи автентично трансцендентальний мотив.

Історико-філософський контекст, в межах якого Апел обґрунтовує свою позицію щодо необхідності принципу останнього обґрунтування, є полеміка з представниками течії «критичного раціоналізму», насамперед з Г. Альбертом, які відкидали можливість, дієвість і валідність принципу останнього обґрунтування. Апел зауважує, що ця теза є спрямованою на «класичний раціоналізм модерного періоду, так само як і на Кантову трансцендентальну критику знання» [Apel 1975: 240]¹. Здавалося б, прагнення до обґрунтування, а тим більш останнього, є протилежними щодо прагматичної настанови. Остання цікавиться майбутніми ефектами і контекстуальною значущістю; натомість граничне обґрунтування як спрямованість на фундаментальне – універсальне, позачасове і отже понад-контекстуальне – є радикалізацією вектору спрямування «назад». До речі, остання заувага надає аргумент на користь можливості вписування принципу граничного-останнього обґрунтування до трансцендентальної настанови, оскільки зазначений вектор зворотного руху властивий трансцендентально-критичній рефлексії та редукції. Навіть саме слово «останнє» (*letzt*) вказує на смислові імплікації зворотності, зверненості у «минуле» (причому минуле не в часово-історичному сенсі, а радше як протилежність самої часовості, властивій природній настанові: адже час завжди є спрямованим у майбутнє; в такому разі «назад» постає метафорою універсальної позачасовості, вічності). В такому ракурсі розгляду, концепт «останнє обґрунтування» містить в собі еле-

¹ Поряд із представниками критичного раціоналізму, Апел як своїх опонентів у питанні останнього обґрунтування розглядає носіїв постмодерністської думки.

мент тавтології, спрямованої на підкреслення і гіперболізацію значення фундаментальності: адже останнє і ґрунт постають синонімами.

Важливо звернути увагу на нюанси значення терміну, оприявнювані за спроби перекладу терміну *Letztbegründung* англійською. Так, усталеним варіантом є «ultimate justification». Цей варіант резонує з риторикою епістемологічного дискурсу. Натомість другий варіант перекладу, «fundamental-grounding», виявляє метафізичні імплікації. І саме це смислове ядро відтворюється у такій версії перекладу терміну, який використовується у зазначеному авторизованому перекладі Апелевої праці [Apele 1975]. На складність перекладу поняття *Letztbegründung* українською мовою вказує відомий український філософ і перекладач філософських текстів А. Єрмоленко. «Поняття «*Letztbegründung*» (нім. *letzt* – останній, кінцевий, граничний; *die Begründung* – обґрунтування) – одне з ключових понять трансцендентальної прагматики... Це поняття інколи перекладають як «останнє обґрунтування», роблячи засадовим тільки одне із значень німецького «*letzt*». Зокрема, цей зміст впадає в очі в перекладі В. Купліним книжки К.-О. Апеля «Дискурс і відповідальність»... У книжці «Комунікативна практична філософія» я запропонував перекладати «*Letztbegründung*» як «граничне обґрунтування» [Єрмоленко 1999: 57] [Єрмоленко 2016: 88].

Апель, тематизуючи ідею «останнього обґрунтування», постійно і виразно поєднує її з чинником (трансцендентальної) рефлексивності: саме аспект такої рефлексивності є тим, що принципово відрізняє *Letztbegründung* пост-метафізичної філософії від її філософського попередника. Г. Бієста та Г. Стамс, зазначаючи, що «для Апеля ідея ідеальної комунікативної спільноти забезпечує критерій, що робить критику можливою», звертають увагу на те, що «цей критерій встановлюється не у догматичний спосіб, але за допомогою процесу, до якого Апель відсилає як до «рефлексивного обґрунтування» (“*Letztbegründung durch Reflexion*”)» [Biesta, & Stams 2001: 63]. Рефлексивність тут передусім означає самоспрямованість (автореферентність), поза апелюванням до зовнішнього орієнтиру: цей момент апелівської концепції останнього обґрунтування розглядатиметься далі. Крім того, рефлексивність тут постає як процесуальність – що відсилає нас до феномену перманентної критики-рефлексії [Ільїна 2024].

М. Кетнер, покликаючись на праці відомих німецьких філософів Д. Бьолера, представника філософського напрямку «дискурсивної прагматики» та В. Кульмана, фахівця з дискурсивної етики, слушно говорить про визначальність для трансцендентальної прагматики ідеї «рефлексивного граничного обґрунтування» [Kettner 2018: 44]. І тут же автор пояснює, що ця ідея «означає, що інтелектуальні передумови, необхідні для постановки питання щодо валідності (*validity-challenging question*),

самі по собі не можуть бути поставленими під питання» [Kettner 2018: 44]. Звернімо увагу, що йдеться про *передумови*, що вже порушує вимоги трансцендентальної настанови з феноменологічного погляду. Узаконення принципу передумов корелює із тією призупинкою трансцендентально-рефлексивно-критичної діяльності, яку передбачає акцент на ідеї останнього обґрунтування: зрештою ми сягаємо того, що як таке вже не може бути поставлене під питання.

Стосунок між рефлексією (як критичною рефлексією) і обґрунтуванням має амбівалентний характер. Обґрунтування як аргументативний процес не просто уможливорюється трансцендентальною рефлексією, а з нею перекривається, або, точніше кажучи, і є нею (адже, згідно з наведеною вище цитатою з тексту Кетнера, обґрунтування апелівського типу як таке є рефлексивним). При цьому кінцеве – граничне обґрунтування (визначимо його як «обґрунтування-результат») з рефлексією не співпадає і маніфестує собою точку її призупинки¹.

Конфлікт між рефлексивністю і остаточністю, рефлексивністю і наявністю нерефлексованих передумов – лише один з важливих проблемних пунктів на шляху трансценденталістської рецепції принципу граничного (останнього) обґрунтування. Виокремимо наразі ще один важливий момент, що вказує на непростий і проблемний характер стосунку між (1) метафізичною парадигмою граничного обґрунтування, (2) її апелівським тлумаченням і відповідним ребредингом на трансцендентальному ґрунті та (3) трансцендентально-феноменологічним перетворенням принципу граничного-останнього обґрунтування.

Апель де-факто вказує на те, що метафізична (т.м., «класична») версія останнього обґрунтування передбачає і вимагає наявності певного зовнішнього чинника, що зумовлює вказану призупинку: таке обґрунтування передбачає, що дещо в дедуктивний спосіб виводиться з чогось іншого як дедуктивне виведення чогось з чогось іншого [Apel 1993: 180–181]. Точніше, проблема, з погляду Апеля, полягає в тому, що зупинки не відбувається: відсилка до такого іншого спричиняє до регресивного ланцюга нових і нових запитань [Apel 1993: 181]. (Відтак Апель імпліцитно підважує ним же стверджуваний пріоритет рефлексивності, оскільки застосовує останню з метою сягнути фінальної точки. В межах картезіанської аргументативної лінії, таке обґрунтування за допомогою зовнішнього іншого чинника впирається у принцип очевидності.) Зазначимо, що вже картезіанська позиція – а феноменологіч-

¹ Цікаво порівняти апелівський тип призупинки, пов'язаний з віднаходженням кінцевої мети трансцендентально-прагматичних пошуків, яким виявляється комунікаційне апіорі, з призупинкою у гусерлівській вільній варіації у фантазії (ейдетичній варіації), котра може бути призупинена довільним чином і відтак не передбачає фінального обґрунтувального акту.

на і поготів – демонструє властиво трансцендентальну амбівалентність в цьому питанні. А саме, інстанція останнього обґрунтування, так би мовити, розщеплюється на, відповідно, *cogito* і Бога у випадку Декарта і трансцендентальне *его* і дане у Гусерля¹. Що стосується феноменологічного дискурсу, то тут вказане подвоєння є більш явним. Кінцевий пункт трансцендентально-феноменологічної редукції – це, з одного боку, трансцендентальна свідомість, відкриття якої є справою феноменологічних *epoche* та редукції, а з іншого боку, згідно зі знаменитим «принципом принципів», феноменологічно дане. Слід уточнити, що зазначені два полюси не є ізольованими, а утворюють кореляцію, що є одним з визначальних феноменологічних апріорі. Відтак важко назвати останнім пунктом свідомість: вона є свідомістю про... І її квазі-останність – нетематизованість – пов'язана з її фундаментальною інакшістю як такої, що має функціональну, а не субстанційну, природу. Як принципово реляційна, трансцендентально-феноменологічна свідомість завжди перебуває немов би всередині процесу досвідчування, віднаходячи себе у феноменологічній настанові.

Ба більше, ідеї початку і кінця як прив'язані до світової часовості постають атрибутами природної настанови і отже в межах настанови феноменологічної втрачають валідність. Аналогічно, про останність феномену некоректно говорити з огляду (1) на принцип горизонту, що має засадничий статус у феноменології (конституювання сенсів є процесом, що має горизонтний характер, а не претендує на остаточність, (2) на те, що феномен відсилає до свідомості, є від неї принципово і засадничо узалежненим. Згідно з відомим афоризмом М. Гайдегера, феномен – це *те, далі чого неможна піти*.

Певною мірою, пояснення інакшості картезіансько-феноменологічної «інстанції» останнього обґрунтування порівняно з метафізичною, інакшості, що полягає у залученні мотиву «само» до обґрунтувальної основи, узгоджується з потраплянням філософської традиції від Декарта до Гусерля до другої, проміжної парадигми (згідно з апелівської схемою трьох парадигм першої філософії), що є ніби перехідним етапом від метафізики до трансцендентальної прагматики. Весь «класичний» трансценденталізм, по суті, виявляється вписаним у цю другу парадигму. В такому разі виходить, що, у питанні граничного (останнього) обґрунтування, від метафізичної доктрини він успадкував звернення до екстеріорної інстанції, а момент автореферентності, притаманний трансцендентальній рефлексії, є передчуттям третьої парадигми, котра

¹ У випадку Декарта розщеплення є більш імпліцитним: виявити другий центр очевидності, маніфестований ідеєю Бога, допомагає інтерпретативний підхід Ж.-Л. Марйона [Ільїна 2016: 31–32].

репрезентується трансцендентально-прагматичним підходом і, власне, асоціюється Апелем із досконалим, довершеним трансценденталізмом. Але, позбавлений зазначеного розщеплення, амбівалентності, а разом з цим – реляційності, кореляційного апіорі, зверненості на екстеріоне інше і отже, зрештою, спроможності досвідчування (згідно з трансцендентальним розумінням поняття досвіду, радикалізованим у феноменології Гусерля)¹, чи залишається він власне трансценденталізмом?

Стосовно трансцендентально-феноменологічної контекстуалізації принципу граничного обґрунтування, звернімося до вищезгаданої тези Гусерля стосовно феноменології як дискурсу про останнє прояснення і останнє обґрунтування. Трансценденталістська трансформація зазначеного принципу тут здійснюється саме завдяки його пов'язанню з принципом *прояснення*, котрий виражає важливий аспект стосунку (кореляції) між полюсами свідомості і феномену і є важливою складовою значення провідного феноменологічного принципу конституювання. Зворотний вплив даного, котре, згідно з «принципом принципів» феноменології, визначає і спрямовує активність свідомості, доповнює і обмежує самочинність свідомості у справі конституювання сенсів. Натомість у Апеля таким чинником обмеження постає інтерсуб'єктивна комунікаційна спільнота.

2. Останнє (граничне) обґрунтування і проблема автореферентності

Апель цілком усвідомлює проблему пов'язаності ідеї останнього обґрунтування передусім з метафізичним дискурсом. Тому він прагне експлікувати, по-перше, підстави, чому ця ідея потрібна також для трансцендентальної філософії (і загалом, для філософії неметафізичного – точніше, пост-метафізичного кшталту), а по-друге, показати, що саме трансцендентальна філософія надає (зумовлює) можливість неметафізичного фундаменталізму, на теренах якого питання про граничне (останнє) обґрунтування може бути легітимно поставленим, але в радикально інакшій – неметафізичній, версії. Апель переконаний, що поняття фундаменту, або основи і, відповідно, обґрунтування², яке має у своєму розпорядженні пост-метафізична філософія, докорінно відрізняється як від метафізичної, так і від емпіристської версій цих концептів [Apel 1993: 173].

Ключовий момент своєрідності постметафізичної концептуалізації основи – або, з метою утримання однокореневості термінів, *підґрунтя*,

¹ Для Гусерля «граничне обґрунтування є досвідним обґрунтуванням» [Berghofer 2018: 155].

² Англійський переклад тут послуговується амбівалентним терміном *foundation*, що може означати як фундамент, так і обґрунтування.

полягає в тому, що останнє мислиться і позиціонується як специфічно філософське [Arel 1993: 173]. Враховуючи, що трансценденталізм вочевидь має, так би мовити, мета-філософські претензії – що є імпліцитним в межах кантівської критики (точніше, критик), але стає очевидним в гусерлівській трансцендентальній феноменології, можна стверджувати, що цим посилом Апелю демонструє автентично трансцендентальні риси свого філософського проекту.

З трансцендентальної точки погляду виглядає вельми позитивним прагнення Апеля розвивати властивий трансцендентальному дискурсу принцип автореферентності і застосувати його в межах спроби обґрунтувати ідею останнього обґрунтування на новій основі: обмежити його суто філософським виміром. Йдеться про те, що, замість того, щоб застосувати зазначену ідею і відповідний методологічний принцип в рамках філософії про щось, показати їх необхідність, валідність і способи застосовності в межах автореферентної «філософії філософії». Апелю розвиває свій метод граничного обґрунтування, що є властиво філософським [Arel 1993: 180], на противагу двом дискурсам-опонентам трансценденталізму – емпіризму і класичній метафізиці, до яких додається ще проєкт критичного раціоналізму: перші два застосовують принцип граничного обґрунтування, але способами, відмінними від пропонованого Апелем трансцендентально-прагматичного застосування; натомість третій оспорує саму можливість застосування цього принципу. При цьому в усіх трьох підважуваних Апелем випадках «обґрунтування» розуміється як виведення деякого X з чогось принципово *іншого* [Arel 1993: 180].

Відповідно до свого мета-філософського спрямування, трансцендентально-прагматичне останнє обґрунтування визначається як *рефлексивне*, тобто таке, що не передбачає *іншого* поза собою.

Трансцендентальна рефлексія постає для Апеля як самообґрунтування розуму. А саме, йому йдеться про «самообґрунтування критичного розуму за допомогою трансцендентальної рефлексії щодо умов його власної можливості» [Arel 1975: 269].

Натомість Гусерль, як зазначалося, вбачає одну з інстанцій такого обґрунтування в полюсі даного. Корелятивним полюсом є трансцендентальна суб'єктивність, котра, в свою чергу, розщеплюється на трансцендентальне *его* і трансцендентальну (трансцендентально-феноменологічну) свідомість.

Якщо у зв'язку з Гусерлевим фундаменталізмом наголошувати на полюсі *даного* в межах проблеми очевидності (яка, певною мірою, є феноменологічною версією питання про останнє обґрунтування), то трансцендентально-феноменологічний проєкт виглядатиме метафізичнішим за проєкт трансцендентальної прагматики, в якому обґрунтування не передбачає зовнішнього *іншого* ні в якості об'єкту, ні в якості того, що

це обґрунтування здійснює. Але, звертаючись в даному контексті до феноменологічного дискурсу, необхідно брати до уваги два моменти: по-перше, те, що феноменологічно *дане* віднаходиться в результаті трансцендентально-феноменологічної рефлексії (з проведенням якої Апел сам і асоціює здійснення останнього обґрунтування) і, по-друге, те, що феномени конститууються трансцендентальною свідомістю.

Можна виокремити дві мети Апелевих пошуків умов можливості останнього обґрунтування і, в результаті, власне, здійснення цієї процедури: умовно визначимо їх як позитивну і негативну.

Позитивною метою є віднаходження останнього підґрунтя (1) значення як такого і (2) трансцендентально-філософської рефлексії щодо значення. Таким підґрунтям, «далі якого не можна піти» (якщо скористатися гайдегерівським афоризмом), або, точніше, яке виявляється необхідною передумовою будь-якої філософської рефлексії щодо значення (а для трансценденталіста – представника третьої, мовної парадигми першої філософії, це означає: будь-якої філософської рефлексії взагалі), згідно з Апелем, виявляється комунікаційне апіорі, або апіорі комунікації – на відміну від феноменологічного апіорі кореляції. Транспонуючи відмінність цих двох версій трансцендентального апіоризму на семіотичну царину, можна сказати, що гусерлівський варіант відноситься до виміру семантики, хоча і своєрідно витлумаченої (феноменологічне прагнення, втілене в афористичному заклик повернення «назад до самих речей», аж ніяк не вкладається в рамки стандартної теорії референції), в той час як апелівське апіорі належить до царини прагматики.

Слід зазначити, що апіорі комунікації є прагматично зумовленим (вкоріненим, спрямованим) концептом в двох значення терміну «прагматичне». Як зав'язаний на вимір комунікації, він відноситься до, так би мовити, сфери компетенції прагматики. Але контекст, в межах якого Апел тематизує поняття комунікаційного апіорі, виявляє також його безпосередній зв'язок із настановою прагматизму. А саме, необмежену, граничну комунікацію, уможливлену інтерсуб'єктивним «розумінням», Апел розглядає як «ідеальну об'єктивацію людської поведінки», а доповненням до останнього постає «соціальний праксис» [Apel 1972: 4]. Не варто однак забувати і про герменевтичну складову проєкту трансцендентальної семіотики Апеля, котра, поряд із прагматичним елементом, також знаходить своє відображення в граничному апелівському апіорі: він говорить про мовно-комунікаційне апіорі та про нескінченну інтерпретаційну спільноту воднораз [Apel 1972: 35].

Негативною метою здійснення принципу останнього обґрунтування є усунення ефекту самосуперечності, що водночас постає критерієм віднаходження останнього обґрунтування-підґрунтя.

Побіжно зазначимо, що в апелівському дискурсі ідеї обґрунтування (як процес) і ґрунту або підґрунтя часто-густо перекриваються. Поясненням цьому факту може бути не термінологічна недбалість, але епістемологічний (неонтологічний, асубстанційний) акцент Апелевого дискурсу, продиктований його трансценденталістським корінням. Водночас акцент на остаточності, «останнності», навпаки, почасти підпорядковує епістемологічний порядок онтологічному, якщо останній ми розуміємо згідно з конотаціями догматичної метафізики. Ця прихована амбівалентність становить важливу особливість апелівського дискурсу, що від засад класичного трансценденталізму дрейфує в бік як прагматики, так і метафізики¹.

Повертаючись до проблеми самосуперечності, котра, відповідно до мовних – а точніше, мовленнєвих орієнтирів апелівської думки постає як перформативна суперечність, можна відзначити її дотичність до трансцендентального принципу автореферентності. Конкретніше, така самосуперечність постає «негативною» версією автореферентного стосунку. Отже, акцентування проблеми самосуперечності (в модусі перформативної суперечності), вочевидь маніфестуючи прагматичне «крило» Апелевої концепції, при цьому продовжує і розвиває трансценденталістські мотиви його дискурсу.

При цьому прагматичне вираження «позитивного» модусу автореферентності віднаходиться у (само)рефлексивній природі мовленнєвого акту. Як добре пише українська дослідниця Л. Карачевцева, аналізуючи критику В. Кульманом концепції критичного раціоналізму з позицій комунікативної філософії трансцендентально-прагматичного спрямування, «Внутрішня структура мовленнєвого акту передбачає, що йому конститутивним чином належить знання *про себе як про дію*» (курсив авторки) [Карачевцева 2019: 66]. Таким чином, трансцендентальний і прагматичний вимір перекриваються: мовленнєвий акт як такий є чинником і, відповідно, концептом, що належить до прагматичного дискурсу. Окрім актуалізації царини прагматики, до якої належить поняття мовленнєвого акту, як засвідчує наведена цитата, саморефлексивність мовленнєвого акту вказує на прагматичний вимір в сенсі прагматизму, оскільки апелює до параметру дії як характеристики власної природи.

Ідеї автореферентності та самосуперечності (котра, як ми щойно з'ясували, є негативною версією першої) експліцитно поєднуються Апелем на теренах «трансцендентальної прагматичної рефлексії щодо умов

1 Парадоксальність поєднання таких ухилів пов'язана з тим, що прагматична настанова поділяє з настановою трансцендентальною (зокрема і особливо – трансцендентально-феноменологічною) критичне налаштування стосовно «Що»-парадигми у філософії. І прагматика та прагматизм з одного боку, і трансцендентальна філософія з іншого являють собою відмінні версії, так би мовити, «філософії «Як»».

можливості критицизму як такого» [Apel 1975: 262], що видається радикальною версією трансцендентальної критики (критики самої критики), наслідки якої у вигляді призупинки критичного процесу ми однак оспоруємо як такі, що не відповідають «духу і літері» трансцендентального дискурсу (принаймні, відповідно до трансцендентально-феноменологічної позиції, з якої ми здійснюємо дане дослідження). Апел говорить про те, що трансцендентально-прагматична аргументація постає як «філософське граничне обґрунтування у не дедуктивний спосіб», адже її «парадигматична очевидність є саме такого кшталту, що вона ніколи не може бути ні поставлена під питання за допомогою критики без самосуперечності (негативний модус автореферентності: A.I.), ні обґрунтована дедуктивним чином, не передбачаючи себе [without presupposing itself] (позитивний модус автореферентності: A.I.)» [Apel 1975: 262].

Обидва випадки (позитивний і негативний) зрештою відсилають до властиво трансценденталістського тренду, який можна узагальнити під титулом «філософії філософії», що не передбачає референцію до зовнішнього *іншого* (в контексті Апелевого пан-прагматизму хочеться сказати: не передбачає референційність взагалі, позаяк остання є атрибутом семантичної парадигми).

Окрім статусу «негативної мети» проєкту трансцендентальної прагматики, феномен самосуперечності (перформативної суперечності) постає критерієм, за яким ми можемо визначити, що в обґрунтовальному процесі – який, по суті, у випадку Апеля збігається з процесом трансцендентальної рефлексії (остання постає у форматі чи модусі обґрунтування) – дана ланка є останньою. Такою виявляється аргумент, критично відкинувши який ми впадаємо у самосуперечність. Апел стверджує, що критерієм аргументативних пресупозицій на предмет їх неоспорюваності – а це означає, в апелівській системі координат, на предмет їхнього статусу граничного обґрунтування – віднаходиться у прагматичній царині: йдеться про такий різновид самосуперечності, котрий Апел називає перформативним або прагматичним (таким чином імпліцитно ототожнюючи ці поняття). Зазначена самосуперечність виникає завжди, коли даний аргумент намагаються оспорити [Apel 1993: 180]. Отже, Апелева «критика критики» спрямована на виявлення такої останньої обґрунтовальної ланки.

3. Границі трансцендентального перетворення *Letztbegründung*'а: запитування про умови можливості

Слід наголосити на тому, що Апел не просто пропонує одну з можливих версій формулювання та (згідно з прагматистськими перевагами) виконання принципу останнього обґрунтування. Він багаторазово

і в різних аспектах стверджує пріоритетність його трансцендентальної – точніше, трансцендентально-прагматичної версії. Як зазначалося, за Апелем, лише в межах трансцендентальної прагматики останнє обґрунтування є дійсно обґрунтуванням: тобто, в прагматичних термінах, тільки на цій дискурсивній платформі воно може бути дієвим, реально здійснюваним. Дане обґрунтування відтак є дійсно обґрунтуванням, а не просто постулюванням чи визнанням: «Найбільшою... слабкістю метафізики (а також містичного мислення) є те, що метафізика може лише наблизитись до, але ніколи не довести граничне обґрунтування» [Apel 1993: 171]. Більше з тим: Апель називає граничне (тобто, філософське) обґрунтування «не-метафізичним», або «пост-метафізичним» [Apel 1993: 183]. Власне, цінність трансцендентального підходу розкривається в цьому контексті саме в межах критичної позиції щодо підходу метафізичного.

Можливість граничного обґрунтування пост-метафізичного кшталту, згідно з Апелем, пов'язана з трансцендентально витлумаченим концептом обґрунтування, котрий, своєю чергою, є тісно пов'язаним з ідеєю (точніше, методологічним принципом) рефлексивності – навіть визначається останнім [Apel 1993: 179]. В класично трансцендентальний спосіб поєднуючи критику і рефлексію, Апель зауважує про необхідність для критичної філософії перевершити метафізичну позицію, здолавши притаманну останній проблему браку рефлексивності [Apel 1993: 185].

Цікаво, що Апель намагається перейняти й «адаптувати» на трансцендентально-прагматичний лад картезіансько-феноменологічне поняття очевидності. А саме, він прагне показати, що така очевидність (як у досвідно-перцептивному форматі, так і у форматі категоріальної очевидності) має під собою лінгвістичні передумови, є результатом лінгвістичної інтерпретації, і схоплення цього факту, за Апелем, здійснюється також з (категоріальною) очевидністю! [Apel 1993: 185].

Окрему проблему становить стосунок між методологічною формулою запитування про умови можливості, знаковою для трансценденталізму, та принципом останнього обґрунтування. Здавалося б, ідея останнього обґрунтування – тим більше враховуючи спосіб її тематизації самим Апелем, який ми щойно розглядали – є максимально трансцендентальною (в сенсі – не прагматичною) складовою у трансцендентально-прагматичному дискурсивному міксі апелівської філософії. В цьому зв'язку, за аналогією, звернімося до концепції трансцендентальної прагматики фінського філософа С. Пільстрема, котрий саме в намірах оснастити прагматичний підхід аспектами фундаментальності звертається по ресурс для цього до трансцендентальної філософії. Насамперед з цією метою він переймає від трансцендентального дискурсу фігуру умов можливості, яка і виконує функцію фундаментальності [Pihlström

2023: 2], так би мовити, поділяючи її з ідеєю останнього обґрунтування. Але наявність спільного знаменника у вигляді параметру фундаменталізму аж ніяк не ототожнює, але навіть дозволяє краще розрізнити дві відмінні орієнтації думки: одна з них передбачає критико-рефлексивне запитування про умови можливості як засадничий параметр, а друга визначається прагненням до останнього обґрунтування.

Якщо фігура умови можливості є власне і властиво трансцендентальною, то принцип останнього обґрунтування радше «привласнюється» трансцендентальним дискурсом. Причому, парадоксальним чином, хоча таке привласнювальне запозичення (із відповідним «ребредингом») відбувається з метафізичного дискурсу, воно здійснюється в межах прагматичного заломлення трансцендентальної думки.

Проакцентованість ідеї обґрунтування, котра за означенням тягне наголошеність ідеї ґрунту і відтак метафізичні конотації, де-факто розходиться з трансценденталістськими прагненнями не лише через те, що останнє обґрунтування становить «загрозу» для перманентності критики та-як інтерпретації, що є імпліцитною вимогою трансцендентального мислення, але також і в аспекті примату асубстантивності, властивого трансцендентальній філософії. Із зазначеною асубстанційністю, в свою чергу, є пов'язаним чинник зміни настанови, що передбачає зсув фокусу уваги зі «що» на «як», занесення в дужки «тезу світу» як найфундаментальнішого «Що» природної настанови і, відповідно, переважання функціонально-реляційних чинників, осереддям яких, на противагу «щойності» світу, постає трансцендентально-феноменологічна свідомість. Як наслідок, місце метафізичного пошуку основи посідає пошук умов можливості [Ільїна 2020: 59], а критичне запитування, що є характерною рисою трансцендентального мислення (радикалізованою в межах деридианської і гайдеґерівської думки), певною мірою, постає альтернативною обґрунтування¹.

Спираючись на позначені координати, спробуємо в цьому річищі продовжити розпочату вище тематизацію проблеми останнього підґрунтя і обґрунтування, як вона маніфестує себе на теренах феноменологічного дискурсу.

Як зазначалося, що стосується трансцендентально-феноменологічної дискурсивної лінії, то в її межах проблема «вписаності» ідеї ґрунту, основи, останніх засад і т.п. у взірцево трансценденталістський спосіб філософування також, як і в Апеля, не виглядає безпроблемним. Однак тут ця проблемність має властиво трансценденталістський характер: загалом, перекивання, здавалося б, несумісних феноменів, чинників, начал тощо

¹ Строго кажучи, запитування і обґрунтування є протилежними методологічними інструментами й навіть настановами.

є відмітною рисою трансцендентального дискурсу. Радикалізація цього тренду в деконструкційній думці отримує форму апоретичності.

Певної мірою ідея ґрунту – і, відповідно, обґрунтування – належить природній настанові. Натомість трансцендентальна настанова, на противагу комплексу «ґрунт-обґрунтування», що передбачає субстантивний вимір та в границі хвибує на догматизм (особливо якщо йдеться про *останнє* обґрунтування), пропонує запитання про умови можливості. Запитання «що є» поступається місцем запитанню «як можливо». Зсув від нетематизовано (некритично) прийнятої «тези світу» у бік трансцендентально-феноменологічної настанови передбачає зсув із пошуку основи і всіх пов'язаних із цим філософських процедур до властиво трансцендентального філософського запитання про умови можливості.

Зміна настанови – це, певною мірою, відхід від ґрунту і потрапляння у простір радикальної рефлексії, що сполучає критичні та інтерпретаційні якості і має на меті о-смислення предметів, що підлягають трансцендентально-феноменологічній тематизації. Отже, ґрунт *vs* смисл, обґрунтування *vs* прояснення, пояснення *vs* розуміння: так може бути схематично представлена лінія методологічних наслідків трансцендентально-феноменологічної зміни настанови.

Однак нагадаємо, що при цьому Гусерль у своїй риторичі не відмовляється від ідей ґрунту, підґрунтя й обґрунтування (див. вищенаведені цитати з цього приводу), але радше, подібно до апелівського прагнення, шукає *інші* ґрунт, підґрунтя і т.п., котрі відповідали би новій, трансцендентально-феноменологічній настанові. Ба більше: в певному сенсі, доступ до останнього підґрунтя, перших начал тощо¹ саме і має уможливити зміна настанови. Останні засади або перші начала – ґрунт, підґрунтя, фундамент *etc.* – це те, що ми намагаємося отримати, чого прагнемо дістатися за допомогою трансцендентально-феноменологічних тематизації-критики-прояснення-обґрунтування. Утім, важливо підкреслити, що (1) у випадку феноменологічної філософії ми маємо справу саме з таким комплексом, в який на рівних (а точніше навіть на підпорядкованих) правах входить принцип обґрунтування, котрий у Апеля, натомість, отримує провідний і, так би мовити, відособлений статус і (2) цей ґрунт-підґрунтя виявляється асубстантивним і функціональним (таким є комплекс свідомість та конституювані нею смисли-значення)².

¹ Звернімо увагу на «етерналістську» риторичу феноменологічного дискурсу, де «перше» і «останнє» постають синонімами – на противагу «астрономічному» часу природної настанови.

² Попри центрованість на чиннику значення, Апелева філософія розташовує останнє в рамках «Що»-парадигми, оскільки акцентує увагу на кінцевості досягнутого, а не на перманентності конституювання значення – забезпечуваного функціональною свідомістю, свідомістю як функціональністю: таким «Як», що є джерелом усіх можливих «як».

Згідно із загальною логікою трансцендентально-феноменологічного дискурсу, всі полишені в природній настанові ідеї, принципи і поняття мають повернутись у настанові феноменологічній, але вже з відповідним «індексом». Як ми пам'ятаємо ще з кантівського дискурсу, таке своєрідне подвоєння стосується навіть поняття емпіричного, що в певному заломленні постає частиною трансцендентального дискурсу; у Гусерля ж під зазначену трансценденталізацію потрапляють навіть такі «емпіристські» феномени, як історичність та допредикативний досвід. Можна стверджувати, що ідея ґрунту (в її різних термінологічних іпостасях) не є винятком. Але шуканий феноменологом ґрунт не має субстантивно-метафізичної природи і не лежить за межами можливості тематизації як дещо трансцендентне: зазначені якості – атрибути природної настанови. Навпаки, підступи до перших (останніх) засад уможливорюються (1) трендом десубстантивації, що «переводить» предметне в режим смислу і в такий спосіб робить доступним свідомості, а також (2) радикальною тематизацією всього того, що в межах природної настанови за означенням опинялося в зоні тіні, за межами уваги (у феноменологічному значенні останнього терміну).

Те, що ґрунт, шуканий (і отримуваний) в рамках феноменологічної настанови має несубстанційну природу, підтверджується тим, що в ролі такого ґрунту опиняється трансцендентальна свідомість, що має, за визначенням, несубстанційну, а реляційну (функціональну) природу.

В ході тематизації проблеми ґрунту і обґрунтування, як вона проявляється «на ґрунті» феноменологічного дискурсу, підійшовши до питання про роль і статус трансцендентальної свідомості в цьому питанні, необхідно звернути увагу на певну проблематичну амбівалентність, що утворює одну з фундаментальних апорій трансцендентально-феноменологічного дискурсу¹. Феноменологічна настанова передбачає, з одного боку – перманентну тематизацію нетематизованого в природній настанові, що слугує виконанню важливого для феноменології завдання дотримання безпередумовності, а з іншого боку – пошук граничного, далі чого тематизувати неможливо. Такими (1) останнім тематизованим і (2) граничним, що вже не тематизується (принципово нетематизованим) виявляються не метафізично граничне й останнє, але, відповідно, (1) феномен як останнє тематизоване – далі якого неможна піти, якщо ми тримаємося трансцендентально-феноменологічного обмеження і не виходимо за обвід доступного до тематизації та (2) трансцендентальна суб'єктивність (свідомість), з причини своєї несубстантивності (свідомість не може постати у статусі об'єкту).

При цьому слід уточнити, що граничне, далі нетематизоване, віднайдене за допомогою трансцендентальної рефлексії-редукції, не набуває

¹ Про принципову апоретичність трансцендентального мислення див. [Львіна 2019].

статусу передумови чи передумов (інакше ми мали б справу з конфліктністю фундаментальних посилів феноменологічної думки). Риторика «передумов» належить до природної настанови. Натомість в межах настанови трансцендентально-феноменологічної те, що у природній настанові ми назвали би *передумовою*, постає і позиціонується як *умова можливості*.

Цей момент видається методологічно значущим: перетворення передумов на умови можливості. Передумови – не те, що не може бути тематизованим з трансцендентально-феноменологічної точки погляду (така нетематизованість оприявнюється шляхом критично-рефлексійної процедури феноменологічної редукції), але те, що в природній настанові виявилось нетематизованим з огляду на відсутність або недостатню актуалізованість чинника уваги, що є типовою для природної настанови проблемою, пов'язаною з браком критичності (звісно, в трансцендентально-феноменологічному розумінні поняття критики).

Звернемо увагу, що Апелева критична рефлексія, на протигагу феноменологічній рефлексивно-редукційній процедурі, згідно з експліцитними визначеннями, що належать самому Апелю, спрямована на віднаходження передумов: власне, саме як *передумова* всякої можливої рефлексії значення (смислу) і, згідно з принципом автореферентості, також осмисленої рефлексії, розглядається комунікативне апіорі. І, оскільки в Апелевій системі координат умовою можливості значення, дискурсу про значення і т.д. власне і постає останній ґрунт чи останнє (граничне) обґрунтування¹, можна зауважити, що, на відміну від властивого феноменологічному трансценденталізму перетворення передумов на умови можливості (що, звісно, є не просто термінологічною підміною але тягне низку концептуальних зобов'язань – як-от десубстантивация, радикальна тематизация, власне зміна настанови тощо), трансцендентально-прагматичний дискурс не просто послуговується концептом передумов, але спирається на принцип передумовності.

Зафіксуємо ще один важливий аспект розбіжності між трансцендентально-феноменологічним та трансцендентально-прагматичним підходами до проблеми останнього обґрунтування. Він полягає в наступному: чому саме покладає край останнє обґрунтування Апеля (якщо дещо загострити прагматичну інтенцію Апелевого трансценденталізму) і, відповідно, не покладає край феноменологічний підхід до проблеми ґрунту та обґрунтування? Коли ми говоримо про критику, що призупиняється апелівським *Letztbegründung*, це та сама критика (критична рефлексія), що й критика у феноменологічному значенні? Імпліцитну

¹ В залежності від контексту в апелівських працях спостерігається коливання між ґрунтом-підґрунтям з одного боку і обґрунтуванням з іншого

заперечну відповідь на це питання вже містить зроблене вище зауваження щодо феноменологічної трансформації критики у тематизацію (що, поміж іншим, дозволяє оприятити моменти зближення критики та інтерпретації на ґрунті трансцендентальної рефлексії).

Якщо для Апеля критика – це передусім підважування, постановка під питання, що передбачає моменти сумніву та подальшого заперечення (принаймні можливого), то тематизація – це передусім розкриття палітри сенсів досліджуваного феномену, і можливе підважування і заперечення постають, по-перше, одними з багатьох можливих опцій, а по-друге, належать, так би мовити, фундованим шарам первинно нейтральної в оцінковому плані дескриптивної тематизації. Саме ця обставина спонукає Л. Гюнтер розрізняти дескриптивну і критичну феноменологію: остання передбачає вимір нормативності, в той час як перша констатує те, що просто «є» (звичайно, «є» у значенні і форматі феноменологічної, а не природної, настанови) [Guenther 2021: 6-7].

Щодо радикальної відмінності (а почасти взаємосуперечності) між критичним запитуванням про умови можливості та критичним принципом граничного (останнього) обґрунтування, можна згадати, що Г. Альберт, провідний опонент Апеля, радикально відкидаючи спроможність і адекватність принципу *Letztbegründung*, натомість високо цінує Канта як автора ідеї умов можливості [Paitlová 2021: 5].

Загалом зазначимо, що Апель, в ході процедури аргументативного обґрунтування, спрямованої на *пошук* його останньої (граничної) ланки, активно та експліцитно *застосовує* дві базові методологічні складові трансцендентального дискурсу: трансцендентально-критичну рефлексію та принцип умов можливості. Зокрема, він прямо говорить про принципову невіддільність *необхідності* (філософського) граничного обґрунтування від аргументів щодо *можливості* останнього [Apel 1993: 179]. Нагадаємо, що Кульман визначає трансцендентально-прагматичне граничне обґрунтування як рефлексивне. Однак це *застосування* має, так би мовити, *інструментальний* характер, обслуговуючи потреби зазначеного *пошуку*. Цікаво відзначити, що така інструментальність – ознака прагматичної складової трансцендентального дискурсу (що в даному випадку спрямовується на досягнення метафізичних цілей: відтак метафізика і прагматизм виявляються об'єднаними на противагу трансцендентальній настанові). Натомість у трансценденталізмі кантівсько-гусерліанського зразка вказані складові мають самодостатнє значення: зокрема цей факт уможливорюється пан-методологізмом трансцендентальної філософії.

Якщо феноменологічний дискурс включає в себе ідеї ґрунту і обґрунтування, але підпорядковує їх автентично трансцендентальним чинникам рефлексії і запитування про умови можливості, то апелівський під-

хід, навпаки, підпорядковує такі визначальні для трансценденталізму методологічні ресурси як рефлексія і запитування про умови можливості принципу останнього обґрунтування як свого роду «принципу принципів» трансцендентальної прагматики.

Підсумовуючи визначальні аспекти проблематичності стосунку між умовами можливості та останнім обґрунтуванням як відмінними концептуально-методологічними силами, зазначимо наступне. Безперечно, останнє обґрунтування в дискурсі трансцендентальної прагматики постає як трансцендентальний чинник і, отже, згідно до вимог трансцендентального типу філософського мислення, відбувається у форматі рефлексії щодо умов можливості: сам Апелль багаторазово засвідчує цей факт і навіть наголошує на ньому. Однак характерною рисою трансценденталізму саме і є зміщення фокусу рефлексії з пошуку граничної основи (або, в епістемологічній версії метафізики – обґрунтування) на пошук умов можливості.

Як елемент критичного (анти-догматичного) дискурсу, теза щодо умов можливості постає в трансцендентальному мисленні в інтерогативній формі та функції і має методологічне спрямування. Натомість Апелль, застосовуючи ідею умов можливості в ході пошуків останнього обґрунтування, по суті, її онтологізує, почасти змішуючи умову (або умови) можливості та фундамент. Йдеться не лише про те, що умови можливості постають у функції фундаменту, або ж про те, що фундамент постає у вигляді умов можливості: обидві ці тези виглядають досить неproblemатично з трансцендентальної точки погляду, і обидві є справедливим в стосунку Апелевого дискурсу. Але, крім того, в рамках трансцендентально-прагматичної рефлексії-обґрунтування умови можливості певного X перекриваються із самим X, оскільки, в амбівалентний спосіб, мова йде то про останнє обґрунтування та-або підґрунтя як умову можливості значення, дискурсу і т. п., то про власне умови можливості цього обґрунтування та-або підґрунтя. В Апелевій парадигмі таким X виявляється мовна царина. За Апелем, останнє обґрунтування є можливим і необхідним через апіорність мови, яка постає граничним чинником або інстанцією будь-якого дискурсу як послідовного й систематизованого стосунку між значеннями, а також будь-якого дискурсу про, власне, значення як значення (цей останній сюжет є пріоритетною темою апелівських рефлексій). В результаті, мова (а конкретніше – згідно до прагматистських преференцій – мовлення) еквівокативним і невідрефлексованим чином покладається у ролі то умов можливості останнього обґрунтування, то його граничної інстанції.

Зокрема, Апелль говорить про певну трансцендентальну мовну гру як умову можливості будь-якого осмисленого вибору [Biesta 1998: 479]. Мова розглядається як умова можливості (Апелль уточнює – трансцендентальна

умова можливості) кожної інтерпретації світу, якщо така є інтерсуб'єктивно валідною [Apele 1975: 256]. В той же час Апель стверджує про необхідність «саморефлексивної тематизації умов можливості конструювання мови та її інтерпретації», якої бракувало не-трансцендентальним – емпіричним версіям прагматики (Моріс, Карнап) [Apele 1978: 8]. Але при цьому, як слушно стверджує відома дослідниця трансцендентальної прагматики М. Папастефану, «У випадку Апеля, структура мови як такої надає граничне обґрунтування» [Papastephanou 1997: 67].

4. Прагматичні імплікації принципу граничного (останнього) обґрунтування

Наступним важливим питанням, вже частково порушуваним вище, є питання про стосунок принципу останнього обґрунтування з прагматичною парадигмою. Цікаво зауважити, що сам Апель віднаходить прагматичні імплікації в самому осерді картезіансько-ляйбніцівської епістемології: у принципі очевидності, який ми на початку цієї праці порівняли з принципом граничного обґрунтування у, так би мовити, статусному плані, але який разом з тим виявляється пов'язаним з цим останнім принципом також на концептуально-методологічному рівні. За словами Апеля, «модерний принцип достатньої підстави, тією мірою, якою він вимагає (в кінцевому підсумку логічно опосередковане) апелювання до очевидності, є від самого початку епістемологічним принципом, тобто, принципом, котрий, говорячи згідно з модерною ідіомою, передбачає *прагматичний* вимір очевидності для суб'єкта пізнання» [Apele 1975: 244-245] (курсив наш – А.І.). Дозволимо собі припустити, що обґрунтування як субститут перманентної критики-запитування – це вплив саме прагматичної сторони Апелевого вчення, котра відтак заходить на трансцендентальне поле і, так би мовити, «відкидає» трансценденталізм «назад», повертаючи його до метафізики.

Також хотілося би наголосити на тому, що обґрунтування – а тим більш граничне-останнє – пов'язане з прагматичним чинником результативності. Дієвість – це насамперед результативність (згадаємо в цьому зв'язку знамениту Пірсову максиму, в якій ідеться про «ефекти» і як наслідки, і як результати в значенні «ефективності»). Отже, парадоксальним чином, принцип останнього обґрунтування органічно вписується у прагматистську настанову та, відповідно, методологію.

Загалом кажучи, прагматичне – це (1) те, до чого ми приходимо в результаті останнього обґрунтування і (2) те, що постає в результаті цим фактором чи елементом, яке виконує функцію останнього обґрунтування. Вочевидь пункти (1) і (2) перекриваються на ґрунті ідеї комунікативного апіорі, що включає їх обидва. Натомість сам факт пошуку і

запитування про останнє обґрунтування, а також форми і способи такого запитування (пошуку), є трансцендентальними. Як підказує історико-філософська традиція – вони можуть бути ще метафізичними, але, здавалося б, жодним чином не прагматичними. Однак ми постаралися показати, що, і як саме, власне засновок, мотив або первинний посил останнього обґрунтування містить прагматистські конотації.

Отже, попри критичне ставлення Апеля-трансценденталіста до догматико-метафізичних ефектів, Апель-прагматист, принаймні імпліцитно, відтворює тренд метафізичної «філософії-“Що”».

Безперечно, з погляду ригористичного трансценденталізму, не можна не оцінити певний трансцендентальний радикалізм, що виявляється в апелівській тематизації граничного (останнього) обґрунтування. Але, разом з тим, трансцендентально-прагматична інтерпретація *Letztbegründung*'а виявляє низку аспектів суперечності з трансцендентальними вимогами.

Висновки

Підбиваючи підсумки здійсненої розвідки, зафіксуємо, у вигляді тез, основні результати, отримані в процесі дослідження.

У цій статті вмотивовано і продемонстровано значущість проблеми граничного, або останнього, обґрунтування як однієї з засадничих тем апелівської філософії для трансцендентальної (трансцендентально-феноменологічної) традиції в цілому. В результаті аналізу Апелевої реінтерпретації первинно метафізичної теми останнього обґрунтування на трансценденталістському ґрунті виокремлено низку питань, пов'язаних з проблематичністю узгодження принципу останнього (граничного) обґрунтування із засадничими положеннями трансцендентальної настанови. Насамперед такими положеннями є принцип умов можливості, примат критико-рефлексивної настанови, феноменологічні дескриптивність та безпередумовність.

У ході дослідження було вирізнено і тематизовано два виміри спрямування Апелевих пошуків умов можливості (трансцендентальна складова) та здійсненності (прагматична складова) останнього обґрунтування: «позитивний» і «негативний». Позитивний вимір пов'язаний з віднаходженням останнього підґрунтя (1) значення як такого і (2) трансцендентально-філософської рефлексії щодо значення. Таким підґрунтям, згідно з Апелем, виявляється прагматичне апіорі комунікації. Негативний вимір полягає у завданні усунення фактору самосуперечності, котрий водночас постає критерієм віднаходження останнього обґрунтування-підґрунтя: таким виявляється аргумент, критично відкинувши який ми впадаємо у перформативну суперечність.

Виявлено імпліцитні моменти зв'язку між прагматичною настановою і настановою на граничне обґрунтування: такими моментами насамперед є (1) прагматистський примат дієвості та спрямованість на результат, а отже (2) здійсненність – а отже, завершеність, остаточність (на противагу трансцендентальним рефлексивності, критичності та можливості).

У той час як оспорення метафізики є спільною інтенцією трансцендентальної феноменології і трансцендентальної прагматики, все ж ідея останнього (граничного) обґрунтування виявляється чинником, що повертає апелівську думку в метафізичне річище. Показано, що, парадоксальним чином, саме прагматична складова Апелевого дискурсу виявляється ближчою метафізичним тенденціям, в той час як трансцендентальний вектор, поділяючи з метафізикою фундаменталістські тенденції, пропонує альтернативний шлях їх реалізації.

Визначено ряд характеристик, за допомогою яких Апель тематизує й концептуалізує принцип граничного (останнього) обґрунтування, що мають очевидну трансцендентальну природу: насамперед це рефлексивність, принцип умов можливості, автореферентність. Означено межі, поза якими зазначені характеристики розходяться з потребами дискурсу граничного обґрунтування, за умови збереження за ними засадничого статусу в дискурсивній системі: так відбувається у випадку трансцендентально-феноменологічного дискурсу – в той час як Апель радше надає цим характеристикам «інструментального» значення, підпорядковуючи їх меті граничного (останнього) обґрунтування.

Хоча обґрунтування як аргументативний процес не просто уможливорюється трансцендентальною рефлексією, а з нею перекривається, при цьому кінцеве – граничне обґрунтування («обґрунтування-результат») з рефлексією не співпадає і маніфестує собою точку її призупинки.

Концепт очевидності, засадничий для Гусерлевого трансцендентально-феноменологічного дискурсу і значливий в рамках трансцендентально-прагматичного дискурсу Апеля, виявляє аспекти перекривання з проблематикою граничного обґрунтування і має амбівалентний статус, оскільки може тематизуватися як атрибут і трансцендентального, і прагматичного типів філософського мислення.

При тому, що, здавалося б, чинник граничного (останнього) обґрунтування характеризує трансцендентальну – а не прагматичну – складову Апелевого проекту, де-факто тематизація і концептуалізація принципу граничного обґрунтування в річищі апелівського дискурсу оприявнює його можливі й наявні прагматичні імплікації, поряд з нередуковними метафізичними конотаціями. Відтак метафізична і прагматична настанови опиняються «по один бік барикад» – на противагу трансцендентальному мисленню як такому, що у вирішальних моментах опирається перспективі підпорядкування настанові на граничне (останнє) обґрунтування.

Встановлено, що позірна метафізичність феноменології, імплікована, зокрема, тим фактом, що інстанцією останнього обґрунтування (згідно з «принципом принципів») постає *дане*, екстеріорне щодо феноменологічної свідомості, підважується двома моментами: (1) феноменологічне *дане* не є трансцендентним, але постає в кореляції з полюсом феноменологічної свідомості; (2) інстанція останнього підґрунтя та, відповідно, останнього обґрунтування, розщеплюється на полюси свідомості (его) та даного (феномену), підважуючи метафізичну основність та субстантивну орієнтацію (спричиняючи до реляції між «центрами»).

В ході компаративного аналізу виявлено і доведено, що, у той час як феноменологічний дискурс включає в себе ідеї ґрунту і обґрунтування, але підпорядковує їх автентично трансцендентальним чинникам, апелівський підхід, навпаки, підпорядковує такі визначальні для трансценденталізму методологічні ресурси як критична рефлексія, запитування про умови можливості та автореферентність принципу останнього обґрунтування як свого роду «принципу принципів» трансцендентальної прагматики.

Посилання:

- Єрмоленко, А. (1999). *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра.
- Єрмоленко, А. (2016). Відродження філософської культури зі світу перекладу. *Філософська думка*, 5, 78-93.
- Ільїна, А. (2016). Ідея очевидності у феноменологічній перспективі: деконструкція та реактуалізація картезіанського спадку. Стаття перша: Надлишковість очевидності. *Sententiae*, 2(XXXV), 23-40.
- Ільїна, А. (2019). Дерида як об'єкт історії філософії: концепт апорії в ракурсі проблеми універсальності. *Sententiae*, 38(1), 6-26.
- Ільїна, А. (2020). *Трансценденталізм par excellence: деконструкційна перспектива*. Київ: Інтерсервіс.
- Ільїна, А. (2024). Критика трансцендентальна і нормативна: конвергенція чи опозиція? *Філософія освіти*, 30(2), 83-109. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-2-6>
- Карачевцева, Л. (2019). Спів про філософський нормативізм у контексті проблеми обґрунтування: Ганс Альберт versus Вольфганг Кульман. *Філософська думка*, 5, 64-68.
- Тур, М. (2004). Граничне обґрунтування в трансцендентальній філософії: головні ускладнення та шляхи їх подолання. (Стаття перша). *Sententiae*, 2(XI), 18-28.
- Apel, K.-O. (1972). The a Priori of Communication and the Foundation of the Humanities. *Man and World*, 5, 3-37. <https://doi.org/10.1007/BF01253016>
- Apel, K.-O. (1975). The problem of Philosophical Fundamental-Grounding in Light of a Transcendental Pragmatic of Language (K. R. Pavlovic, Trans.). *Man and World*, 8(3), 239-275. <https://doi.org/10.1007/BF01255646>
- Apel, K.-O. (1978). Transcendental Semiotics and the Paradigms of First Philosophy. *Philosophic Exchange*, 9(1), 3-22.
- Apel, K.-O. (1993). Can an Ultimate Foundation of Knowledge Be Non-Metaphysical? (B. Gregg, Trans.). *The Journal of Speculative Philosophy*, 7(3), 171-190.

- Aßländer, M. S. (Ed.) (2011). *Handbuch Wirtschaftsethik*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Berghofer, Ph. (2018) Husserl's Conception of Experiential Justification: What It Is and Why It Matters. *Husserlian Studies*, 34,145-170. <https://doi.org/10.1007/s10743-018-9225-8>
- Berghofer, Ph. (2020). Husserl's Project of Ultimate Elucidation and the Principle of All Principles. *Canadian Journal of Philosophy*, 50(3), 285–296. <https://doi.org/10.1017/can.2019.40>
- Biesta, G. (1998). The Right to Philosophy of Education: From Critique to Deconstruction. *Philosophy of Education Archive*, 476-484.
- Biesta, G. J. J., Stams, G. J. J. M. (2001). Critical Thinking and the Question of Critique: Some Lessons from Deconstruction. *Studies in Philosophy and Education*, 20(1), 57-74. <https://doi.org/10.1023/A:1005290910306>
- Guenther, L. (2021). Six Senses of Critique for Critical Phenomenology. *Puncta*, 2(4), 5-23. <https://doi.org/10.5399/pjcp.v4i2.2>
- Hintikka, J. (2003). The Notion of Intuition in Husserl. *Revue internationale de philosophie*, 224(2), 57-79. <https://doi.org/10.3917/rip.224.0057>
- Kettner, M. (2018). Pragmatism and Ultimate Justification. In: H. Brunkhorst, R. Kreide & C. Lafont (Eds.), *The Habermas Handbook* (pp. 43-48). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/brun16642-006>
- Paitlová, J. (2021). Hans Albert's Systematic Approach to Critical Rationalism. *Homo Oeconomicus*, 39(1), 1-22. <https://doi.org/10.1007/s41412-021-00107-2>
- Papastephanou, M. (1997). Communicative Action and Philosophical Foundations: Comments on the Apel-Habermas Debate. *Philosophy and Social Criticism*, 23(4), 41-69.
- Pihlström, S. (2023). *Realism, Value, and Transcendental Arguments between Neopragmatism and Analytic Philosophy*. Nature Switzerland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-28042-9>

References:

- Apel, K.-O. (1972). The a Priori of Communication and the Foundation of the Humanities. *Man and World*, 5, 3-37. <https://doi.org/10.1007/BF01253016>
- Apel, K.-O. (1975). The problem of Philosophical Fundamental-Grounding in Light of a Transcendental Pragmatic of Language (K. R. Pavlovic, trans.). *Man and World*, 8(3), 239-275. <https://doi.org/10.1007/BF01255646>
- Apel, K.-O. (1978). Transcendental Semiotics and the Paradigms of First Philosophy. *Philosophic Exchange*, 9(1), 3-22.
- Apel, K.-O. (1993). Can an Ultimate Foundation of Knowledge Be Non-Metaphysical? (B. Gregg, trans.). *The Journal of Speculative Philosophy*, 7(3), 171-190.
- Aßländer, M. S. (Ed.) (2011). *Handbuch Wirtschaftsethik*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Berghofer, Ph. (2018) Husserl's Conception of Experiential Justification: What It Is and Why It Matters. *Husserlian Studies*, 34,145-170. <https://doi.org/10.1007/s10743-018-9225-8>
- Berghofer, Ph. (2020). Husserl's Project of Ultimate Elucidation and the Principle of All Principles. *Canadian Journal of Philosophy*, 50(3), 285–296. <https://doi.org/10.1017/can.2019.40>

- Biesta, G. (1998). The Right to Philosophy of Education: From Critique to Deconstruction. *Philosophy of Education Archive*, 476-484.
- Biesta, G. J. J., Stams, G. J. J. M. (2001). Critical Thinking and the Question of Critique: Some Lessons from Deconstruction. *Studies in Philosophy and Education*, 20(1), 57-74. <https://doi.org/10.1023/A:1005290910306>
- Guenther, L. (2021). Six Senses of Critique for Critical Phenomenology. *Puncta*, 2(4), 5-23. <https://doi.org/10.5399/pjcp.v4i2.2>
- Hintikka, J. (2003). The Notion of Intuition in Husserl. *Revue internationale de philosophie*, 224(2), 57-79. <https://doi.org/10.3917/rip.224.0057>
- Ilyina, A. (2016). Idea of Evidence in Phenomenological Outlook: Deconstruction and Reactualization of Cartesian Legacy First article: Excessiveness of Evidence. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 2(XXXV), 23-40. <https://doi.org/10.22240/sent35.02.023>
- Ilyina, A. (2019). Derrida as an Object of the History of Philosophy: the Concept of Aporia in Terms of the Universality Problem. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 38(1), 6-26. <https://doi.org/10.22240/sent38.01.006>
- Ilyina, A. (2020). *Transcendentalism Par Excellence: Deconstructive Outlook*. Kyiv: Interservis. [In Ukrainian].
- Ilyina, A. (2024). Transcendental and Normative Critique: Convergence or Opposition? [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 30(2), 83-109. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-2-6>
- Karachevtseva, L. (2019). The Dispute on Philosophical Normativism in the Context of the Problem of Rational Grounding: Hans Albert versus Wolfgang Kuhlmann. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 5, 64-68.
- Kettner, M. (2018). Pragmatism and Ultimate Justification. In: H. Brunkhorst, R. Kreide & C. Lafont (Eds.), *The Habermas Handbook* (pp. 43-48). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/brun16642-006>
- Paitlová, J. (2021). Hans Albert's Systematic Approach to Critical Rationalism. *Homo Oeconomicus*, 39(1), 1-22. <https://doi.org/10.1007/s41412-021-00107-2>
- Papastephanou, M. (1997). Communicative Action and Philosophical Foundations: Comments on the Apel-Habermas Debate. *Philosophy and Social Criticism*, 23(4), 41-69. <https://doi.org/10.1177/019145379702300403>
- Pihlström, S. (2023). *Realism, Value, and Transcendental Arguments between Neopragmatism and Analytic Philosophy*. Nature Switzerland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-28042-9>
- Tur, M. (2004). Ultimate Grounding in Transcendental Philosophy: Main Complications and Ways to Overcome Them. (Article 1). [In Ukrainian]. *Sententiae*, 2(XI), 18-28.
- Yermolenko, A. (1999). *Communicative Practical Philosophy*. Kyiv: Libra. [In Ukrainian].
- Yermolenko, A. (2016). Renaissance of Philosophical Culture from the World of Translation. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 5, 78-93.

Anna Ilyina. The Problem of Transcendentalist "Adaptation" of the Principle of Ultimate Justification: Transcendental Pragmatics vs Transcendental Phenomenology.

The article investigates the conditions and limits of a transcendental reinterpretation of the principle of ultimate (final) justification, carried out within Apel's philosophical project (where this principle acquires the status of a methodologi-

cal center), in contrast to the phenomenological version of the transcendental “adaptation” of the idea of *Letztbegründung*. The author reveals a certain contradiction between the fundamental parameters of transcendental thought (clearly and rigorously represented in phenomenological discourse) and the principle of ultimate justification, which, despite the radicalism of Apel’s attempt at its rethinking in transcendental vein, still remains metaphysically founded. By comparing the transcendental-pragmatic and transcendental-phenomenological approaches to the problem of ultimate justification, she shows that the seemingly metaphysical implications of the phenomenological version of the discourse of ultimate (final) justification are compensated by a number of authentically transcendental moments, primarily such as the splitting of the “instance” of *Letztbegründung* into consciousness and the given, as well as the non-substantiality of consciousness, which, accordingly, cannot claim the status of ultimate (final) in a metaphysical sense. Alongside the metaphysical foundations of Apel’s thematization of ultimate justification, the author also identifies its pragmatic implications: first and foremost, the primacy of effectiveness and orientation towards results, thus the presumption of feasibility, and therefore completeness, finality – in contrast to the ultimate criticality, reflexivity, and possibiliteness as dominant traits of the transcendental attitude. In the course of the comparative analysis, the paper reveals and proves that, while phenomenological discourse includes the ideas of ground and justification, but subordinates them to genuinely transcendental factors, Apel’s approach subordinates the methodological resources crucial for transcendentalism (reflexivity, inquiry into conditions of possibility, self-reference) to the principle of ultimate justification as a kind of “principle of principles” of transcendental pragmatics, which remains rooted in a metaphysical attitude.

Keywords: *ultimate justification, reflection, transcendental pragmatics, phenomenology, metaphysics, conditions of possibility, self-contradiction, consciousness, the given.*

Ільїна, Анна, доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України відділу історії зарубіжної філософії (м. Київ, Україна). Сфера наукових інтересів: трансцендентальна філософія, феноменологія, філософія деконструкції.

E-mail: husserliana2016@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4921-5777>

Ilyina, Anna, Doctor of Science in Philosophy, Senior Research Fellow of the Department of History of Foreign Philosophy, H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv-city, Ukraine). Research interests: Transcendental philosophy, Phenomenology, Philosophy of deconstruction.

E-mail: husserliana2016@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4921-5777>